

СУСПІЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНА ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАВДАННЯ ЇЇ КОРЕКЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПОКАРАННІ

У статті розглядається психологічна складова обмеження прав і свобод девіантна, що порушив кримінальну заборону. Надається соціально-психологічний аналіз "Jus puniendi" (права покарання), яке одночасно передбачає відповідальність за зміст кримінально-правового впливу на особу з точки зору завдань суспільного розвитку. Робляться висновки про те, що стабільність правопорядку полягає не у формальному виправленні, а саме у зміні особистісної спрямованості, формування нових просоціальних стилів адаптації правопорушника. Передумовою цього процесу є переосмислення девіантом ціннісних основ здійснення особистісних виборів, сприяти яким, на перших етапах ресоціалізації, повинна пенітенціарна система (згодом усе суспільство в цілому), адже це є не тільки головною вимогою, але й показником ефективності діяльності держави у реалізації завдань кримінального покарання.

Ключові слова: соціальна взаємодія, девіантність, кримінальне правопорушення, покарання, суспільна відповідальність, соціальні цінності, правосвідомість, ресоціалізація.

Постановка проблеми. Традиційно, кожний факт вчинків визначених суспільною думкою та (або) державою, завданням якої є стримування ентропійних соціальних процесів, як девіантні, розглядаються в контексті небезпеки їх наслідків для реалізації визначеної мети розвитку, що, в свою чергу, формують зміст нормативних обмежень поведінки особи.

"Гра поза правилами", тобто порушення норм соціального консенсусу, в апріорі передбачає соціальний конфлікт, який у своїх загострених формах розкривається у кримінальній забороні (за змістом), у кримінальному провадженні (за процедурою), у покаранні в ім'я захисту принципових підґрунть організації суспільної взаємодії, що здійснюється, як спільною (осуд суспільною думкою), так і від імені держави (інституціональні обмеження прав і свобод девіантна).

"Гра поза правилами", її соціально-психологічні та правові наслідки стримуючого впливу у сучасній науці розглядаються, передусім, соціальною та юридичною психологією, криминологією, кримінальним правом, психологією виконання та відбуття кримінального покарання.

У правовому розумінні, порушення базових норм організації життя соціуму визначається як каране діяння з відповідними кодифікованими ознаками. З погляду криминолога - як процес формування наміру та реалізації винною особою суспільно-небезпечної поведінки. З позиції соціальної та юридичної психології, "гра поза правилами" аналізується як особлива форма взаємодії людини зі своїм соціальним середовищем.

Щодо делегованих суспільством та (або) проголошених державою пенітенціарних завдань - обов'язок особи, яка вчинила винне діяння має зазнати осуду та розглядається з позиції передбачених примусових обмежень особистого, майнового, соціально-психологічного характеру в результаті обвинувального вироку суду.

У соціально-психологічних дослідженнях, у якості девіантної поведінки, з відповідним визначенням ступеня її суспільної небезпеки, в контексті аналізу нанесеної особистістю шкоди колективним цінностям (Ф. Зпанінескі), вважається діяння визнане суспільством загрозливим, або таким, що свідчить про настільки значний рівень антисоціальних настанов суб'єкта, коли суспільство намагається позбавити девіантна його певних прав (J. Małagewicz).

Сучасна соціальна та юридична психологія ще й досі не визначилась щодо ефективності та змісту інституційного обмеження прав девіантів, зокрема, спроможності таких обмежень впливати на позитивне подолання соціальних протиріч, еволюцію особистісного розвитку девіантна, формування поведінки окремої особи у правовому, етичному та соціально-психологічному дискурсах культурної взаємодії.

Суспільні норми та підтримані державою закони, як і їх порушення, реалізуються через дію конкретних людей, шляхом вибору форм поведінки і діяльності на основі певних мотивів та цілей, які усвідомлено чи ні співзвучні з існуючими законами розвитку світу.

Світ і людина це єдине ціле. Особистість є зосередженням або стиснутим суспільством, відмічав відомий представник релігійної філософії XIX сторіччя В.С. Соловйов [6, с.245].

Проблема інтеріоризації соціальних норм та покарання за їх "знецінення" у колективній та індивідуальній поведінці є, насамперед, підґрунтям аналізу нормативних обмежень, що повинні носити універсальний характер по відношенню, в першу чергу, до традиційних цивілізаційних цінностей, з одного боку, а з іншого - соціально-психологічного змісту санкцій за "не традиційність", зокрема, суспільно небезпечні діяння, які містять склад злочину.

Мета дослідження - розкриття основ психологічної складової обмеження прав і свобод девіантна, який порушив кримінальну заборону.

Результати теоретичного дослідження. З історії покарань девіантів за антисоціальні вчинки, передусім слід зазначити, що як існували (співіснували), так і досі існують достатньо різні підходи до розуміння їх сутності.

У підручниках з соціальної психології умови дотримання нормативно підтриманої суспільством поведінки визначаються, як забезпечені безпосередньо силою репресії, або більш "м'яким" моральним впливом громади. Загалом, розуміння сутності поведінки та покарання за порушення соціальних норм визначається, по-перше, змістом формули "віддати кожному своє право" (U. Domitius), по-друге, завданнями суспільного самозбереження, по-третє, державними інтересами, що відображають обмеження прав девіантна з метою підтримання правопорядку, як основи збереження існуючої соціальної структури.

Якщо за основу брати нормативний підхід, то у повсякденному житті відносини "людина - людина", "людина - держава", формуються на тлі моральних та правових приписів, порушення яких передбачає реалізацію очікуваної чи імовірної покути.

У стародавні часи наголос робився на фізичній відплаті в якості тілесних покарань аж до смерті під тортурами (у російськомовному варіанті "Уголовное право" є похідним від найтяжчого покарання "головництва" або, у розумінні "відповідати головою", що є змістовним аналогом смертної кари), а також на позбавленні матеріальних прав - відповідальність майновими благами на користь потерпілого та держави (передусім держави), на моральному стражданні - від анафем до публічного шельмування, з позбавленням чи обмеженням соціальних прав.

Загалом, наведені підходи відображають історично сформовані відносини між особою, суспільством та державою домінанти у розумінні змісту "js puniendi" - права покарання, тобто політиці загальної та спеціальної превенції суспільно-небезпечних девіантних "соціальних фактів" (Émile Durkheim).

Спираючись на роздуми академіка С.Д. Максименка стосовно генетичної психології, девіантна поведінка та її суспільна оцінка можуть стати зрозумілими лише у світлі історичного розвитку [3]. Мова йде про духовний розвиток суспільства, духовну гідність держави та наукове розуміння швидкоплинних змін картини світу, яка культурно дуже різнобарвна та потребує системного аналізу щодо соціально-психологічної оцінки в системі "дія - наслідки - покарання".

Визначена волею суспільства, науково обґрунтована та підтримана діями держави система кодифікованих кримінальних покарань девіантів передбачає забезпечення ефективності їх реалізації. Це своєрідна інтеракція, або "обмін символами" між особою, суспільством та державою, що передбачає "знак" нанесеної потерпілій особі, суспільству, державі шкоди, яка повинна бути "компенсована" девіантом [2].

"Js puniendi" відображає з одного боку, силу держави, з іншого - сутність суспільних відносин через "сам факт застосування сили державною владою" [1, с. 268], коли в "ultima ratio", або, іншою мовою, останній спосіб захисту ідеології розвитку та культурних цінностей транслює у суспільство зміст легітимізованого погляду на небезпечність тих чи інших девіацій.

Для сучасної пенології мотивація та мета покарання за девіантний вчинок є не тільки науково-принциповою проблемою інкультуризації. В іншому, практичному вимірі організації роботи пенітенціарної системи - це питання встановлення певного рівня консенсусу між державою, суспільством та індивідом щодо узгодження правил співжиття та змісту справедливої кари за порушення нормативно закріплених угод, у якості "розумно-моральної відплати" (H. Aebegg).

"Розумно-моральна відплата", на наш роздум корелюється, по-перше, з ступенем суспільної небезпечності діяння, по-друге, з практичною реалізацією кари, фундаментальним принципом якої є спокута вини, по-третє, з метою психологічного впливу на самого девіантна.

Предбачені законом обмеження прав і свобод внаслідок кари санкціонованої від імені держави передбачають окреслені законодавством примусові заходи, які у психологічному сенсі викликають негативні переживання девіантна, де кінцевою метою передбачається його виправлення, тобто готовність до правослухняної поведінки під час відбуття покарання та у майбутньому.

Зрозуміло, що дискусія стосовно каральної сутності кримінального покарання є недоречною, адже саме держава, її громадяни, делегують право на визначення засад збереження (підтримання) соціального порядку, формуючи систему взаємовідносин "влада - соціум - особа", порушення гармонії у якій передбачає певні заходи внаслідок невиконання соціальних угод, коли підтримання правопорядку у його сутності та формалізованому змісті передбачає покарання. Проте, чи є кара у якості відплати (I. Kant) за девіантне та злочинне діяння; у якості його заперечення (F. Hegel) дієвою основою протидії злочинності, боротьби з рецидивом злочину, залишається дискусійною.

У своїй фундаментальній роботі "Про злочин та покарання" С. Вессагіа бачив мету санкції не у переживанні винною особою соціальних та інших тортур, а у перешкоджанні нанесення нею нової шкоди, як заходу суспільного захисту.

Пізніше, німецький юрист та ліберальний політик С. Welcker, серед інших цілей покарання за суспільно небезпечні діяння в межах власно розробленої теорії залагодження шкоди, враховуючи принципи кари, реституції та державного захисту від "зіпсованих його членів", на перше місце серед іншого поставив моральне виправлення.

Моральність, так само як і відповідальність, є результатом освіченості суспільства та свідомого самовизначення особи у певному культурному просторі. Вибір стосовно певної моделі поведінки робиться відповідно до успішно засвоєних її алгоритмів, або у стані пошуку нових форм адаптації.

Свобода вибору - є основою відповідальності, бо там де "немає вибору, немає ні мислення, ні прийняття рішень" [5, с. 86-87]. Однак свобода вибору не є абсолютною та визначається соціальною ситуацією, індивідуальними властивостями суб'єкта, а також завданнями вибору.

Свобода вибору певної поведінкової моделі або вчинку окреслена культурними цінностями, наявністю чи відсутністю на соціальному рівні заборони та санкції, а також інтеріарізованих особистістю поведінкових норм.

У вітчизняній правовій доктрині кара за суспільно-небезпечні прояви девіантної поведінки, як мета покарання залишається визначальною, адже "Покарання має на меті не тільки кару" (Ст. 50 КК України). Сучасні методи виправлення злочинців, зокрема, пробація, та інші так звані гуманістично-орієнтовані технології реалізації кримінальних санкцій, у кінцевому результаті не забезпечують зниження ризику порушення соціальних норм. З точки зору гуманістичного підходу важливо так побудувати покарання, щоб воно само перевиховувало особистість (М. Apcel).

У контексті останнього, уявляється, що "js puniendi" у своїй основі повинно мати, поряд з правовим підґрунтям моральне обґрунтування. Карою можливо "виправити", але не перевиховувати. Теорія виправлення помилкова в своїй основі (В.Д. Спасович). Продовжуючи історичні традиції світової думки стосовно соціально-психологічної складової покарання девіантів (особливо злочинців), навіть у радянські часи, за змістом, виправлення, розглядалося окремими юристами того часу, не тільки в термінах завдань забезпечення безпеки суспільства на кшталт "більше так не роби", а й у контексті його моральної складової, коли під впливом санкції повинно сформуватися негативне ставлення до скоєного суспільно небезпечного вчинку (І.С. Ной) за рахунок усвідомлення недостойності своєї поведінки (І.І. Карпец) з відповідною зміною окремих особистих рис (В.И. Кудрявцев).

Як зазначає Б.М. Чичерін правосвідомість ґрунтується на свободі реалізації інтересів особи не тільки в межах, а й за рахунок підтримки правовими нормами покарання рівності усіх у соціальних обмеженнях та наданні благ [7, с. 99], а отже, в результаті - колективного досвіду справедливості.

Формування моральних основ суспільного поведіння, почуття відповідальності за своє життя та життя оточуючих, подолання правового нігілізму неможливо без сприяння формуванню у особи почуття власної гідності, розуміння змісту соціальних відносин та загальнолюдських принципів їх організації.

Суспільна криза справедливості та духовності породжує індивідуальні кризи. Як зазначав у своїх творах видатний український філософ, просвітник та педагог Г.С. Сковорода, головними завданнями формування особистості є її гармонізація у відносинах власно з собою та оточуючим світом, виховання шляхетності у суспільних відносинах, розуміння необхідності єднання добра кожного із загальним добром громади та усієї держави [4].

У цьому контексті, на нашу думку, у чинному кримінальному законодавстві України стосовно визначення мети покарання є важлива прогалина, а саме відмова законодавця від констатування такої суттєвої ознаки мети покарання як перевиховання, що передбачає зміни у свідомості і поведінці особи, в результаті яких у неї закріплюються основні норми правосвідомості, елементами яких є повага до правил співжиття, сумлінне ставлення до праці, захисту прав і свобод людини.

Превенція суспільно-небезпечної девіантної поведінки, як у минулому так і в сучасному пенітенціарному досвіді базується на формуванні "правосвідомості" під страхом "спеціальної превенції", як на рівні застосування спеціальних умов режиму відбуття покарання, так і наступних соціальних наслідків ("сліду його застосування") у майбутньому.

Мета досягнення реальної безпеки суспільної взаємодії забезпечується формуванням розуміння її цінності та недопущення поширення таврування девіантів як аутсайдерів, які знаходяться поза соціальним процесом. У певних конфліктних ситуаціях фактично неможливо отримати реституцію від суспільно небезпечних дій девіантна, але шляхом надання можливостей ефективної ресоціалізації безпечної соціум, як мета, принаймні не стає ефемерним.

Отже, узагальнюючи та окреслюючи перспективи подальших досліджень слід відзначити, що "jus puniendi" одночасно передбачає і відповідальність, адже включено у тканину культурного життя суспільства. Кара не повинна бути "безплідною" чи руйнівною для особистості.

Поняття "Держава" є співзвучною поняттю "Правопорядок", однак підґрунтя наказової політики держави та її реалізації має багатовимірний правовий та організаційно-психологічний аспекти, в спектрі, від визначення каральної сутності її повноважень до організації соціальних заходів спрямованих на забезпечення збереження та відтворення загальнолюдських цінностей - моральної основи існування людської спільноти як такої.

В усі часи реалізація права на покарання так чи інакше служила на користь державі. Однак, історичний досвід, дозволяє констатувати, що посилення державного карального впливу на девіантів, як правило, не призводить до бажаного результату, або має нетривалий ефект. Практика свідчить, що законодавча, правоохоронна та пенітенціарна система повинні переорієнтуватися з домінанти "влада - соціум - особа" на систему "особа - соціум - влада" визначаючи правові та процесуальні основи, в першу чергу, спрямовані на соціалізацію особистості девіанта, зокрема, особи що потрапила у місця позбавлення волі, а також адаптації в умовах реалізації інших видів кримінальних покарань.

Мірою ефективності контролю та стримування від імені держави передусім є ефективність керування соціально-психологічними процесами, окремим, але дуже суттєвим показником стану яких є стан загальної кримінальної злочинності, з одного боку, а, з іншого - практика втілення "jus puniendi" реалізована у політиці криміналізації дій девіантів, як інструменту контролю за соціальною ентропією.

Кримінальне покарання як і порядок його виконання не повинно бути штучним прийомом маніпулювання, як на рівні загальної, так і спеціальної превенції. Головним завданням інституціонального впливу на девіанта є формування належного та попередження неналежного у його поведінці.

Зазвичай, прями́й примус, розглядається як "фундамент" виправлення девіантна (злочинця). Але не зовсім вірно, бо примус, чи навіть загроза його застосування у світогляді засудженого не завжди є "правдою". Мета законослухняної поведінки не досягається самим фактом покарання. Його зміст повинен відповідати психологічній складовій усвідомлення особою вчинку, його суспільного значення та суспільної неприйнятності.

Стабільність правопорядку полягає не у формальному виправленні (не у вчиненні нового правопорушення під загрозою репресії, вплив якої на особу обмежений і навіть під тиском її загрози проковує реакції емансипації, особливо коли вона продовжує виявляти асоціальну спрямованість), а саме у зміні особистісної спрямованості, формування нових просоціальних стилів адаптації делінквента. Передумовою цього процесу є переосмислення ціннісних основ здійснення особистісних виборів, сприяти яким, на перших етапах ресоціалізації, повинна пенітенціарна система (згодом усе суспільство в цілому), адже це є не тільки головною вимогою, але й показником ефективності змісту діяльності держави у реалізації завдань кримінального покарання.

Уявляється, що саме меті перевиховання, соціально-психологічного відновлення засуджених повинні бути підпорядковані усі сучасні та майбутні дослідження у сфері профілактики та боротьби зі злочинністю.

На нашу думку, саме завданню соціалізації (ресоціалізації) особи девіанта повинні бути присвячені майбутні законодавчі норми, бо винаходи у кримінальних санкціях мінливі, як і історично мінливі умови що їх детермінували. Досягнення мети суспільної безпеки та стабільності соціальної взаємодії реально коли забезпечено, передусім, розумінням її соціально-психологічних підґрунть, що гармонічно відтворюються у правотворчості.

Використані джерела

1. Закомлистов А.Ф. Юридическая философия / А.Ф. Закомлистов. - СПб. : Издательство Юридический центр Пресс, 2003. - 548 с.
2. Кистин Н. Удобное количество преступлений / Н. Кистин. - СПб. : Алетея, 2006. - 182 с.
3. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С.Д. Максименко. - М. : Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. - 320с.
4. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів у 2 томах / Г.С. Сковорода. - К., 1973. - Т. 2. - 576 с.
5. Сухарев В.А. Психология интеллекта / В.А. Сухарев. - Донецк : Сталкер, 1997. - 409 с.
6. Философский словарь Владимира Соловьёва / В. Соловьёв // Сост. Г.В. Беляев. - Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. - 462 с.
7. Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин. - СПб., 1988. - 555 с.

Lanovenko I.I

SOCIALLY DANGEROUS DEVIANT BEHAVIOR AND SOCIO- PSYCHOLOGICAL TASKS OF ITS CORRECTION IN CRIMINAL PENALTIES

Psychological component of rights and freedoms restriction of deviant who broke criminal prohibition is analyzed. Every deed which is determined by public opinion or state, its tasks are to restrain entropic social process, as deviant. They are considered in the context of dangerous results for the fulfillment of goal development and, in turn, form the content of normative restrictions of person's behavior. The problem of interiorization of social norms and the content of their "depreciation" is an underground of sanction analysis that must be universal for traditional civilized values.

In modern penology motivation and the aim of punishment for deviant act are determined as the establishment of certain consensus level between a state, a society and an individual as to the adjustment of co life rules and the content of fair punishment for breaking norms. From our point of view, it is correlated, firstly, with the degree of social dangerous deeds, secondly, practical fulfillment of punishment, which fundamental principal is fault atonement, thirdly, aim of psychological influence on deviant

We give socio psychological analysis of "Jus puniendi" (punishment rights) that provides responsibility for the content of criminal legal influence on the person from cultural point of view tasks. We also make conclusions that stability order depends not only on formal correction, but a change of personal focus, formation of new prosocial styles of adaptation of a criminal.

The background of this process is deviant's rethinking of valuable basis of personal choice, which must be encouraged by penitentiary system (then by the whole society), at the beginning of resocialization. It is not only the main requirement, but also the main index of state effective activity in the fulfillment of criminal punishment

Key words: social interaction, deviance, criminal offence, punishment, social responsibility, social values, sense of justice, resocialization.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2015